

miştir. Giriş bölümünün kendi başına değer taşıyan en dikkat çekici pasajları, Arabistan steplerinin bir zamanlar deniz olduğu ve jeolojik değişimler geçirdiği teziyle ilgilidir. Bîrûnî bu tesbitlerini bazılarını bizzat elde ettiği birtakım buluntulara, bilhassa kaya katmanları arasında rastlanan fosillere dayandırmaktadır (s. 25-26; giriş bölümüyle ilgili diğer ilginç ayrıntılar için bk. Kennedy, s. 1-15).

Bîrûnî meseleleri ele alırken rasathaneler, astronomi gözlemleri, cetvelleri ve aletleriyle matematik yöntemleri hakkında kendisinden önceki birikimi aktarmakta ve gerekli gördüğü yerlerde eleştiriye tâbi tutmaktadır. Özellikle İslâm astronomisinin erken dönemlerine dair, meselâ ilk İslâm rasathaneleri hakkında çoğu şimdi kayıp olan kaynaklardan aktarılan bilgiler kitabı en önemli bir kaynak ve tarihsel veri hazinesi kılmaktadır (Sayılı, s. 91). Bîrûnî'nin tanımadığı aletlere örnek olarak enlem ölçüm aletiyle (*Tahdid*, s. 41-42; Kennedy, s. 20-22; Sezgin, III, 30-31) optik açının ölçülmesinde kullanılan alet verilebilir. Abdurrahman el-Hâzinî, *İttiḥâzû ḫâlâtî'n-neḥîse* adlı eserinde bu ikinci aleti *Tahdid*'e atıfta bulunarak “üçgenli alet” adıyla ayrıntılı biçimde tanımlamaktadır (Sezgin, II, 147; krş. *Tahdid*, s. 221).

Müellifin belli bir problemle ilgili eski birikimleri sadece aktarmakla yetinmediği, kendi görüş, gözlem ve hesaplamalarına da yer verdiği özellikle belirtilmelidir.

Onun Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî ile birlikte 387 (997) yılında, iki yer arasındaki boylam farkını hesaplamak üzere gerçekleştirdiği gözlem sırasında ay tutulmasını Bûzcânî'nin Bağdat'tan, kendisinin Hârizm'den eş zamanlı olarak gözlemlemesi (*Tahdid*, s. 250) ilgi çekicidir. Batlmyus tarafından *Geographia*'da ortaya konulan, fakat tarihte pek az uygulanan, *Tahdid*'de yer alan bu yöntemin değerini vurgulayan Goldstein, XIX. yüzyılda dahi bazı Amerikalı astronomların böyle bir iş birliği sağlayamadıklarını belirtmektedir (JAOS, LXXXIX/1 [1969], s. 296). Bir başka yazar da, “Verilerinin doğası göz önünde bulundurularak en yeni haritalarla karşılaştırıldığında Bîrûnî'nin bu eserinde ulaştığı sonuçların gerçekten doğru olduğu görülmektedir” şeklindeki tesbitiyle Bîrûnî'nin bu eserdeki bilimsel başarısını ortaya koymaktadır (Toomer, XLIV/1 [1969], s. 104). Onun bilimde otoriteye saygı göstermekle birlikte gözlem, deney ve uygulamaya yönelik sorgulayıcı yöntemi *Tahdid*'de bir defa daha ortaya çıkmaktadır. Meselâ İbn Sînâ'nın, Cürcân şehrinin boylamının tashihiyle ilgili bir astronomi cetvelini esas alarak benimsediği yöntemi “tasavvurda doğru samiyâ da fiilen uygulanması zor bir yöntem” ifadesiyle eleştirmek ve İbn Sînâ için, “Zekâsı ve güçlü sezgisine rağmen bir otoriteye dayanmaya ihtiyaç duyduğu konularda güvenilir değildir” demektedir (s. 201-202).

Tahdid'in İstanbul'da bulunan nüshasının (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3386) önceleri müellif hattı olduğu düşünülmüşse de daha sonra eseri neşreden Bulgakov, Bîrûnî'den beklenmeyecek yazım hatalarına rastlandığı gerekçesiyle neşrin girişinde bu görüşe karşı çıkmıştır. Çeşitli makalelerin yanı sıra Zeki Velidi Togan'ın *Birûnî's Picture of the World* (Delhi 1940), Seyyid Hüseyin Nasr'ın *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines* (Cambridge 1964) ve Aydın Sayılı'nın *Observatory in Islam* (Ankara 1960) adlı kitaplarında bir ölçüde işlenen eserin ilk neşrini Muhammed b. Tâvî et-Tancî gerçekleştirmiştir (Ankara 1962). Bunu P. Bulgakov'un neşri izlemiş (bk. bibl.), aynı nâşir daha sonra eserin Rusça tercümesini notlar ve açıklamalarla birlikte yayımlamıştır (*Abû Reihan Birûnî Izbrannye proizvedeniya*, III, Taşkent 1966). Onun ardından Jamil Ali'nin İngilizce çevirisi (bk. bibl.) ve E. S. Kennedy'nin esere matematikçiler için yazdığı sayısal nitelikteki şerh (bk. bibl.) neşredilmiştir.

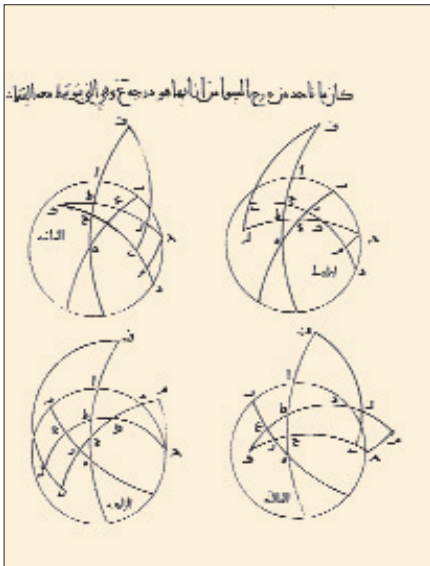
BİBLİYOGRAFYA :

Bîrûnî, *Tahdidü nihâyâtî'l-emâkin* (nşr. P. Bulgakov), Kahire 1962 → (*Islamic Geography*, XXV içinde, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1413/1992, s. 9-19, 25-26, 41-42, 62, 119, 201-202, 221, 250, 302; a.mlf., *The Determination of the Coordinates of Positions for the Correction of Distances between Cities* (trc. Jamil Ali), Beirut 1967, s. 18, 32, 86, 214-215, ayrıca bk. tür.yer.; E. S. Kennedy, *A Commentary upon Birûnî's Kitâb Tahdid al-Amâkin*, Beirut 1973, s. 1-15, 20-22; Seyyid Hossein Nasr, *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*, London 1978, s. 113, 116-117, 125, 138, 141-142, 146-147; Aydın Sayılı, *Observatory in Islam*, Ankara 1988, s. 91-111; Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik* (trc. Abdurrahman Aliy), Ankara 2007, I, 25-26; II, 147; III, 30-31; B. R. Goldstein, “Reviews of Books: The Determination of the Coordinates of Cities: Al-Bîrûnî's *Tahdid al-Amâkin*”, JAOS, LXXXIX/1 (1969), s. 295-296; G. J. Toomer, “Reviews: The Determination of the Coordinates of Positions for the Correction of Distances between Cities by Jamil Ali”, *Speculum*, XLIV/1, Cambridge 1969, s. 103-105.

İLHAN KUTLUER

Bîrûnî'nin kendi hattıyla *Tahdidü nihâyâtî'l-emâkin* adlı eserinden iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3386, vr. 68*, 109*)

TAHDİS

(التحديث)

Genellikle hadisin semâ yoluyla rivayet edildiğini belirten terim.

Sözlükte “bildirmek, haber vermek, anlatmak, nakletmek” anlamındaki *tahdis* kelimesi terim olarak muteber bir yolla hadis nakletmeyi, özellikle de hocanın bizzat kendisinden semâ yoluyla alınan hadisi rivayet etmeyi ifade eder. Terimin genel an-

lamı râvinin “haddesenâ, ahberenâ, habberenâ, enbeenâ, nebbenâ, ahberenî, semi'tü fülânen yekülû, kâle lenâ fülânün, zekera lenâ fülânün” gibi edâ lafızlarından birini kullanarak hadis rivayet etmesidir (Sehâvî, II, 154). “Haddesenî ve haddesenâ” lafızlarına Hz. Peygamber'in bir bilgi vermesi veya bir olay anlatması anlamında sahâbeden itibaren sıkça rastlanmaktadır (Buhârî, “Menâkıb”, 25, “Rikâk”, 35; “Fiten”, 13; Müslim, “İmân”, 230). Bu iki terime II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda kıraat, icâzet, münâvele, arz, kitâbet, vicâde ve ilâm yoluyla alınmış hadisleri naklederken yer verildiği görülmektedir. Özellikle Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve İmam Mâlik gibi âlimler söz konusu iki lafzın kıraat yoluyla alınan hadislerin rivayetinde kullanılmasında bir sakınca görmemiştir. Daha sonraki dönemde kıraat yoluyla alınan hadislerin bu iki lafızla rivayet edilmesi üzerinde ihtilâf edilmişse de semâ yoluyla alınan hadisler konusunda ki kullanımında ittifak hâsıl olmuştur. Bu sebeple haddesenâ ve haddesenî lafızları III. (IX.) yüzyıldan itibaren sadece semâ yoluyla alınan hadisler hakkında kullanılmaya başlanmıştır.

Haddesenâ lafzı, hadisin hocadan nasıl öğrenildiğini gösteren bazı kayıtlarla birlikte de zikredilmektedir. Meselâ kıraat metoduyla alınan hadiste “haddesenâ kırâeten aleyh”, icâzet yoluyla alınan hadiste “haddesenâ icâzetten”, hoca ile yazışarak alınan hadiste “haddesenâ bi'l-mükâtebe”, hadisin hoca tarafından talebeye elden verilmesinde “haddesenâ münâveleten” gibi ifadeler kullanılmaktadır. Özellikle I. (VII.) yüzyılın sonlarından itibaren râvinin hocasından tek başına dinlediği hadislerde “haddesenî”, bir grupla birlikte dinlediği hadislerde “haddesenâ” lafzına yer verildiği görülmektedir (İbn Receb el-Hanbelî, I, 259). Ancak Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Sâlih başta olmak üzere bazı muhaddisler, hadisin hocadan grup halinde dinlenmesi durumunda da her bir râvinin onu “haddesenî” şeklinde rivayet etmesi gerektiğini söylemişlerdir (Hatîb el-Bağdâdî, s. 425-426). Râvi, hadisi dinlediği sırada tek başına mı yoksa başkalarıyla birlikte mi olduğu konusunda tereddüt ederse “haddesenî” lafzını kullanır. Zira burada kesin olan şey hadisi bizat kendisinin işitmesidir.

Hatîb el-Bağdâdî'ye göre semâ yoluyla alınan hadislerde kuvvet bakımından “haddesenî fülânün” ifadesi, “semi'tü fülânen” lafzından sonra gelir. Çünkü bazan râvi,

hocadan bizzat işitmeyip icâzetle veya mükâtebe yoluyla aldığı hadislerde tedlîs yaparak “haddesenî” lafzını kullanabilir. Böyle durumlarda “semi'tü” lafzını hemen hemen hiç kimse kullanmamıştır. Bununla birlikte İbn'ü's-Salâh, “semi'tü” tabirinin “haddesenî” lafzından üstün tutulmasının tartışmalı olduğunu ve haddesenînin semi'tüye tercih edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre “semi'tü” lafzı talebenin söz konusu hadisi hocadan sadece işittiğine delâlet etmekte olup hocanın talebesine onu rivayet edebileceğini gösteren bir ifadesini içermemektedir. “Haddesenî” ise zımnen de olsa bu rivayet iznini ihtiva etmektedir. Semâ yoluyla hadis öğrenmenin genel kabul gören en kuvvetli lafzı hocanın okuduğunu, talebenin de yazdığını anlatan “haddesenâ imlâen” veya “haddesenî imlâen” ifadesidir. Mâna ile rivayeti câiz gören muhaddisler, “haddesenâ” ile çoğunlukla kıraat yoluyla rivayeti gösteren “ahberenâ” lafzının birbirinin yerine kullanılabileceği kanaatindedir. Ancak hadis kitaplarından rivayette bulunurken bu iki lafzın birbirinin yerine kullanılması kabul edilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984, s. 421, 422, 425, 427, 428, 432, 433, 435, 439, 517 vd.; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfetü 'ulûmî'l-hadîs* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut 1406/1986, s. 110, 257, 260; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (nşr. M. Hâfiz et-Ticânî), Kahire 1972, s. 325 vd., 425-426, 438 vd., 470, 475, 490, 491, 498; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'ü beyânî'l-ilm*, Kahire 1402/1982, s. 539-547; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1970, s. 69, 90-91, 122-128; İbn'ü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 118, 123, 128, 130, 132-136, 138-140; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İlelî't-Tirmizî* (nşr. Nûreddin İtr), Beyrut 1398/1978, I, 234, 235, 254-256, 259, 260, 266-267, 272; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Beyrut 1412/1992, II, 152 vd.; III, 260; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Beyrut 1409/1988, II, 8-12, 16-18, 20; Ahmet Yücel, *Hadis İstihlâkının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996, s. 81-84, 86; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâk Sözlüğü*, İstanbul 2006, s. 108, 304.

ERDİNÇ AHATLI

TÂHERT

(تَاهَرْت)

Cezayir'in kuzeyinde
tarihî bir şehir.

Kaynaklarda, birincisi İslâmî dönemde Tâhertülkadîme diye adlandırılan ve eski bir Roma yerleşim merkezi olan Tingartia, ikincisi bu şehrin yaklaşık 10 km. batısında

Abdurrahman b. Rüstem tarafından kurulan Tâhertülhadîse olmak üzere Tâhert (Tihert, Tiaret) adını taşıyan iki şehirden bahsedilmektedir. Rüstemîler'in kurucusu İbâzî / Hâricî imamı Abdurrahman b. Rüstem, Abbâsî ordusunun 144'te (761) Kayrevan'a girmesi üzerine bir grup İbâzî ile birlikte Cezayir'in kuzeyine çekilerek Cebelicezzûl'e geldi ve Tâhertülkadîme civarına yerleşti. Buradaki faaliyetleriyle binlerce Hâricî'yi etrafına topladı. Kendisi için Cebelicezzûl'ün güney eteklerinde 1100 m. yükseklikte müstahkem bir mevkiye yeni bir şehir kurdu. İslâm şehirlerinin bilinen planına göre merkezde caminin yer aldığı şehre Tâhertülhadîse adı verildi. Onun bu şehri 148 (765) veya 161 (778) yıllarında tesis ettiğine dair rivayetler de aktarılmıştır. İbn İzârî, Abdurrahman'ın bu şehri 161'de (778) başşehir olarak kurduğunu söylemektedir (*el-Beyânü'l-muğrib*, I, 196).

Sürekli bir dış tehdit altında bulunan İbâzî imamının oturacağı bir üs ve karargâh şeklinde düşünülen şehir bu sebeple yüksek bir noktada kuruldu, ayrıca sağlam surlarla çevrildi. Dört kapısı olan şehirde çarşıya hâkim bir mevkiye Ma'sûme adıyla bir iç kale inşa edildi. İkisi şehrin içinden akan üç nehrin suladığı, ayrıca bol yağış alan verimli topraklarda yer alan Tâhertülhadîse, Tel Atlas'ın sonunda Şelif vadisi üzerinden kuzey-güney, doğu-batı arasındaki ulaşımın kesişme noktasında Büyüyük Sahrâ istikametinde altın kapısı diye bilinen Sicilmâse güzergâhında bulunuyordu. Bu konumu dolayısıyla şehir Atlas dağları ile bozkırın birleştiği yerde önemli bir pazar işlevi görüyordu. Kuruluşundan itibaren İbâzîler'in toplandığı merkez haline gelmesinin yanı sıra verimli toprakları ve işlek ticareti sayesinde Tâhertülhadîse büyük göçler aldı ve kısa sürede büyüdü. Tunus ve Trablus'tan gelen Arap kabileleri Tâhert civarına yerleştirildi. Daha sonra Levâte, Hewvâre, Zevâga, Matmâta, Zenâte ve Miknâse kabilelerine mensup gruplar Tâhert çevresine geldi. Böylece Tâhert halkının çoğunu Berberîler'in teşkil ettiği bir şehir oldu. Ayrıca bu göç bölgeyle sınırlı kalmadı, Abdurrahman b. Rüstem'in İran asıllı olması dolayısıyla Irak ve İran'dan pek çok Fars kökenli aile buraya gelip yerleşti. Kaynaklarda başta Basra Hâricîleri olmak üzere Irak bölgesinden çok fazla göç aldığı için Tâhert'e Irâkû'l-Mağrib isminin verildiği bildirilmektedir. Yâkût ayrıca Mu'tezile'ye (Vâsiliyye) mensup, göçebe hayatı yaşayan 30.000 civarında kişinin Tâhert'e yakın bir bölgede bulunduğunu kaydeder (*Mu'cemü'l-büldân*, II, 8).